

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Збірник наукових праць

— **Том 6** —

Кам'янець-Подільський
2025

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

НЗ4

*Друкується згідно рішення науково-методичної ради
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
протокол № 4 від 29.05.2025 р.*

Рецензенти:

Довжук І. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Зубко О. Є., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Редакційна колегія:

Свиридюк О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова);

Комарницький О. Б., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (співголова);

Ващук Д. П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

Калуцький С. С., кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

Сльозкін М. О., молодший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);

Хоптяр А. Ю., кандидат історичних наук, вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);

Смірнова С. Д., завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор).

НЗ4 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника : зб. наук. пр. Т. 6 / [редкол. О. О. Свиридюк (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2025. 420 с.

ISBN 978-617-7773-84-8

До шостого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (13 травня 2025 р.) та матеріали круглого столу «Кам'яна дохристиянська скульптура України» (21 березня 2025 р.).

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

ISBN 978-617-7773-84-8

© Автори статей, 2025

УДК 904(477)

Писаренко Ю. Г.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України,
Київ,
e-mail: zirin@ukr.net

ТИМОН ЗАБОРОВСЬКИЙ – НЕ АВТОР ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА (З ІСТОРІЇ ПИТАННЯ)

З часу оприлюднення Мечиславом Потоцьким знахідки Збруцького ідола (листопад 1850 р.) [9, с. 184] точаться дискусії між прихильниками його давнини і скептиками. Одним із перших скептиків був філолог А. Брюкнер, який висловив сумніви як щодо старовинності ідола, так і щодо його слов'янської належності [10, s. 47, 325]. В особливий напрямок, очевидно, слід було б виокремити тих, хто намагався назвати ім'я конкретного «фальшувальника». Так інший філолог, Т. Сінко, припускаючи патріотичні мотиви цієї особи, подібні до тих, якими керувався автор «Краледворського рукопису» Вацлав Ганка, губився у здогадках, хто міг би спочатку наказати вирізьбити «Святовіда», вкинути його до Збруча, а по кількох роках звідти видобути. Чи був «автором ідола» сам шанувальник давнини М. Потоцький, який діяв у злагоді з власником с. Личківці Костянтином Заборовським, чи хтось інший, він не знав [19, s. V (229)]. На це Г. Ленчик справедливо заперечував, що в такому разі занадто складним мав би бути процес видобування каменю на Соколісі, його транспортування в село Потоцького Коцюбинчики, а згодом знову за багато кілометрів в зворотньому напрямку до місця «затоплення» на Збіглі. *«Різьблення ідола, а потім його утоплення було б для всіх подією надзвичайно дивною, вражаючою та підозрілою, говорилося б про неї в усій околиці. В долині Збігла по обох боках ріки стояли казарми прикордонної сторожі австрійської та російської, кружляли*

уздовж Збруча патрулі, отже затоплення чогось в ріці, до того ж навпроти казарм, не лишилося б поза сторонньою увагою...» [17, s. 32]. Власне кажучи, усі ці контраргументи щодо новітнього авторства ідола можна повторити стосовно Тимона Заборовського (1799–1828) [6, с. 171]. Г. Ленчик – перший, хто відкинув кандидатури його та його брата, Костянтина в якості ініціаторів створення пам'ятки¹ [17, s. 31–32]. До цього слід додати, що, як довели дві експедиції А. Кіркора 1876 (?) та 1882 р. (перша – у супроводі учасників вилучення ідола зі Збруча, К. Беньковського і А. Брушкевича), місце знайдення ідола в Збручі примикало не до Личківців, маєтку Заборовських (як це помилково зазначив Потоцький [9, с. 184]), а до сусідньої Городинці, що лежала на північ [13, s. 379; 14, s. 53].

Втім, 2011 року в щорічнику «Ruthenica» була надрукована стаття Олексія Комара і Наталії Хамайко, в якій заслуга виготовлення Збруцького ідола приписується саме Тимону Заборовському. Мовляв, оскільки він був поетом, відомим низкою творів, пов'язаних зі слов'янським язичництвом, ідол міг бути виготовлений на його замовлення, аби служити йому додатковим джерелом натхнення. Однак, нібито, під час зміни поетового настрою, був, за його наказом, скинутий у Збруч [2]. Аргументуючи цю думку, автори також спираються на результати мікроскопічного дослідження поверхні ідола Р. Козловським (1962 р.), які засвідчують нетривале перебування кам'яного виробу в річці² [16, s. 65]. Заради підтвердження тези про неавтентичність ідола авторами була проведена копітка робота, аби показати невідповідність реаліям давнини як самої триярусної і чотирибічної композиції пам'ятки, так і присутніх на ній атрибутів – шаблі, рогу та персня. В якості взірців ідола, нібито взятих поетом із вторинних джерел, О. Комаром і Н. Хамай-

¹ Щоправда, Г. Ленчик навів досить наївний аргумент, мовляв, Т. Заборовський, хоча й цікавився археологією, адже в нього на каміні стояла вкопана урна, в якій він зберігав свої рукописи, втім, оскільки він її прикрасами не фальшував, тому й фальшувальником ідола бути не міг [17, с. 31].

² Попри це, Р. Козловський підтверджує ідолову автентичність [18, s. 66–67].

ко були запропоновані водночас дерев'яний ідол рюгенського Святовіта (з чотирма головами на окремих шиях і з руками і ногами) та іконографічна композиція Бориса і Гліба. Сповнена суперечностей, ускладнена мереживом сторонніх фактів стаття, втім, впродовж 13 років надихає скептиків у їхній вірі в те, що Збруцький ідол – пізня підробка [1]. Однак, незаперечною залишається повна відсутність будь-яких документальних свідчень зв'язку ідола з Заборовським, як то ескізи пам'ятки, згадування про неї в листуванні, використання поетом її образу в творчості, спогади близьких і друзів (!).

З метою оживити згаслу дискусію щодо Збруцького ідола, 2012 року, професор Жешувського університету Міхал Парчевський вирішує перевидати неоднозначну статтю О. Комара і Н. Хамайко у Польщі [15]. Однак, первинному задуму дещо завадив вихід на той час критичної статті автора цих рядків («Ruthenica», 2012) [5]. У ній вперше зазначена низка суперечливих моментів ідеї київських авторів. Зокрема, ми показали реальність відкинутого ними знайомства слов'ян із триярсною картиною світу, про яке згадував вже Еббон у «Житті Оттона Бамберзького» XII ст., описуючи штеттінського Триглава. Відповідно, щодо підземного божества, вірець для якого колеги схильні бачити у «підставці під фонтан», нами була наведена паралель у вигляді язичницького слов'янського обряду «клятви з дерном на голові», який передбачав певний міфологічний підтекст. Нами була взята під сумнів теза авторів щодо того, що солярний знак у підземеллі ідола міг бути пов'язаний із гербом князя Містивоя в драмі Заборовського «Умвіт». Відкинута також імовірність походження цього символу від колеса, що тримав у руці, буцімто західнослов'янський, бог Кродо. Всупереч ототожненню авторами збруцької шаблі-меча з коронаційною шаблею імператорів Священної Римської імперії, т. зв. «Шаблею Карла Великого» X–початку XI ст., ми навели деякі аналогії як збруцької шаблі, так і самої «Шаблі Карла», що вперше поставило під сумнів твердження щодо прямого запозичення. Була продемонстрована традиційність для язичництва інших атрибутів ідола – обручки та рогу достатку, які

колеги зі старовиною не пов'язують. Ми запропонували тлумачення божества без атрибутів на тильній стороні ідола в системі вітальної концепції пам'ятки. Показана безпідставність тези про наслідування у збруцькій композиції іконографії Бориса і Гліба: наявність шапок з облямівкою і каптанів традиційна не лише для старовини в цілому, але й для кам'яних ідолів зокрема. Відзначено, що андрогінність ідола загалом типова для давнини. Враховуючи іконографію літературних ілюстрацій слов'янських (балтійських) ідолів і підробок на зразок «прільвіцьких ідолів» (XVIII – початок XIX ст.), продемонстрована невідповідність стилістики Збруцького ідола цій новочасній традиції. Підкреслена нереальність і трудомісткість переміщення громіздкого ідола в Збруч на очах у прикордонної варти, при збереженні, а не розбитті ідола, буцімто, «розчарованим поетом» [5]. Отже, вже наша перша стаття містила достатньо аргументів щодо непричетності до виготовлення ідола Т. Заборовського, здатних завадити захопленню необізнаного читача «сенсаційною» ідеєю Комара і Хамайко. Очевидно, саме через це у польському ремейку їхньої праці посилання на нашу статтю проігнороване [15]. Такий собі «маркетинговий хід», ціною порушення наукової етики. Але, найцікавіше, що замовчування критики О. Комаром і Н. Хамайко продовжило й надалі служити їм інструментом просування своєї ідеї про поета-ідолотворця, переважно, в медійному просторі [7; 8].

Впродовж наступних 12 років у своїх статтях ми лише посилили аргументацію того, що ідол не міг бути виготовлений Тимоном Заборовським. Так, більш уважний розгляд збруцького меча-шаблі показав кардинальну відмінність прямої форми його перехрестя від зігнутого перехрестя «Шаблі Карла». Тип меча з прямим перехрестям з кульками на кінцях є більш раннім, отже збруцька шабля може датуватися, принаймні, X ст. [6, с. 160–163; 8, с. 219–220]. Щодо місця знахідки ідола, то у польському виданні статті автори максимально спробували його «наблизити» до Личківців, маєтку Заборовських. Тому ми знову нагадали, що ділянка Збруча, на якій його виявили, примикала до чужих поміщицьких земель Городниці [6; 7; 8].

Окремо ми підкреслили неймовірність затоплення ідола вагою близько 1 т (без нижньої частини, близько 680 кг), та завдовжки близько 3 м в річці, по якій проходив державний кордон [7; 8]. Звернення до творчості Т. Заборовського показало, що він був ревним католиком, який негативно ставився до язичництва³ [7; 8]. Отже *«матеріальні, фізичні та репутаційні втрати «шанувальника ідолів» у католицькому середовищі, порушника державного кордону та кривдника сусідів, явно не мали б «очікуваного» коефіцієнту корисної дії в творчості митця»* [8, с. 227].

В останній зі своїх робіт ми схилиємося до висновку Р. Козловського про те, що автентичний середньовічний ідол напередодні хрещення був не утоплений шанувальниками, а закопаний на березі Збруча (що більше відповідало наміру його сховати від ідолоборців князя Володимира), і був вимулений з берега незадовго до його виявлення в 1848 році. Додамо, що закопати ідол на землях сусідської Городинці, звісно, також не міг би і Т. Заборовський⁴ [8, с. 226, 227].

Попри те, що популяризатори ідеї виготовлення ідола Т. Заборовським уникають дискусії на сторінках наукових видань, історіографія спростування новітнього авторства ідола

3 Зокрема, драма *«Умвіт»* показує безсилість опору язичництва християнству. Останнє тріумфує [22, s. 365–418]. Цикл *«Здобуття Києва»* вміщує епізоди, присвячені руському чорнокнижнику Блуду (Jameduk Blud), вихователю князя Ярослава, до якого, як до чарівника, князь звертається у годину польської навали на чолі з Болеславом Хоробрим [22, s. 213–220, 231–246]. Фрагментарні *«Пісні Бояна»* [22, s. 309–315], окрім уривку про того самого Блуда [22, s. 314–315], нічого пов'язаного з язичництвом не містять, а лише – історико-патріотичні замальовки, у яких двічі трапляється закид *«вічному ворогові миру»*, Сатані [22, s. 312, 314].

4 Ми також акцентували увагу на спостереженні Р. Забашти щодо незавершеності зображення «Перуна» на стороні С [7; 8]. Отже, якщо ідол не був завершений, то, найімовірніше, ще не встиг бути використаний за призначенням (?). Як з'ясувалося, незавершеність грані «Перуна» й раніше помічалася дослідниками, зокрема Г. Леньчиком [17, s. 24–25], втім, чомусь це не поставило під сумнів функціонування ідола в якості святині. Як незавершеність різьблення могла узгоджуватися з пофарбуванням ідола у червоне, що, нібито, засвідчує аналіз його поверхні [16, s. 64; 17, s. 26, 58], вирішити складно.

поступово поповнюється й роботами інших науковців. Серед відомих нам – статті Ігоря Мицька [3] і Володимира Петрухіна [4]. Перший, чи не єдиний з українських дослідників, відкрито підтримав висловлене автором цих рядків заперечення виготовлення ідола Т. Заборовським, хоча й сам запропонував непереконливу версію належності пам'ятки до кола богомильських надгробків [3]. Незгоду з ідеєю О. Комара і Н. Хамайко висловили й польські автори – Януш Цешлік [11; 12], Міхал Лучиньський [18], Анна Тинец [21]. Висновки Я. Цешліка щодо непричетності до виготовлення ідола Т. Заборовського, як з'ясувалося, багато в чому співпадають з нашими. Щоправда, не можемо погодитися з тезою цього вченого про ймовірність впливу на триярусну концепцію Збруцького ідола, нібито, датованого другою половиною XI ст., з боку композиції фресок Софії Київської [11, s. 366; 12, s. 92]. Не менш штучною видається його гіпотеза щодо поблажливості до вшанування ідола з боку князя Василька Тербовльського, мовляв, через те, що той тісно взаємодіяв із прихильними до язичництва степовиками (берендичами, печенігами й торками. – Ю. П.) [11, s. 367; 12, s. 94]. Відкидаючи аргументацію О. Комара і Н. Хамайко щодо пізнього датування ідола, водночас, малодоказову, як на наш погляд, «кочівницьку» версію його походження обстоює М. Лучиньський [18, s. 73]. А. Тинец, на противагу гіпотезі українських науковців, підтримує думку В. Шиманьського, який, слідом за Г. Ленчиком, відкидав можливість виготовлення пам'ятки в XIX ст., з огляду на технічну складність, нереальність здійснити це приховано, а також – обмеженість у гаданого «автора» знань, необхідних для відтворення світоглядної концепції ідола [21, s. 375–376; 20, s. 84–85]. Останнім висновком і завершимо наш, – скоріше за все, неповний, – огляд робіт, що цілком обґрунтовано заперечують виготовлення Збруцького ідола в XIX ст. та авторство Тимона Заборовського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський М. Світовидові фейки, або чому ми так легко «купуємося» на казках про язичницьке минуле. 20. 12.

2020. – URL: <https://www.instukr.lviv.ua/uk/publications/books/book/?newsid=965>.
2. Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*. Т. X. Київ, 2011. С. 166–217.
 3. Мицько І. 2016. Личковецький богомільський надгробок. Сайт: Zbruc. 7. 07. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/5678>.
 4. Петрухин В.Я. К дискуссии о Збручском идоле: антропоцентризм славянского язычества или парковая скульптура XIX века?. *Антропоцентризм в языке и культуре*. Москва: Индрик, 2017. С. 185–196.
 5. Писаренко Ю.Г. 2012. А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко). *Ruthenica*. Т. XI. Київ, 2012. С. 108–129.
 6. Писаренко Ю. 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола. *Opus Mixtum*. № 6. Київ, 2018. С. 153–174.
 7. Писаренко Ю. Простір виявлення Збруцького ідола як аргумент проти його пізнього походження. *Простір в історичних дослідженнях*. Вип. 4. Переяслав, 2023. С.31–41.
 8. Писаренко Ю. Проти упередженості у вивченні Збруцького ідола (щодо психології псевдонаукового популізму). *Археологія і давня історія України*. № 3 (52). Київ, 2024. С. 215–233.
 9. Срезневский И.И. Збручський истукан Краковського музею. *Записки Имп. Археол. Общества*. Т.V. СПб., 1853. С. 163–196.
 10. Brückner A. *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa, 1985. 383 s.
 11. Cieślík J. Światowid ze Zbrucza: wokół sporu o autentyczność zabytku. *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza: tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym: księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków–Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 353–372.
 12. Cieślík J. Idol ze Zbrucza. Zabytek z XI wieku? // Stanisław Rosik, Sylwia Jędrzejewska, Karol Kollinger (Hrsg.). *Hierofanie, wierzenia, obrzędy...: Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*. Band 2. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. S. 69–102.
 13. Kirkor A. H. Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*. Т. XXIV. 1877. № 624. S. 378–379.

14. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*. T. VII. Kraków, 1883. S. 51–65.
15. Komar O., Chamajko N. Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? *Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. T. XXXIV. Rzeszów, 2013. 68 s.
16. Kozłowski R. Badania technologiczne posągu Światowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*. T.V. Kraków, 1964. S. 61–67.
17. Leńczyk G. Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*. T. V. Kraków, 1964. S. 5–60; IX tabl.
18. Łuczyński M. «Światowid» ze Zbrucza – kontrowersyjny symbol pogańskiej słowiańszczyzny. *Slavia Antiqua*. Vol. 56. Poznań, 2015. S. 53–85.
19. Sinko T. Tajemnica t. zw. «Światowida». *Kuryer literacko-naukowy* (Dodatek do Nru 103 «Ilustrowanego Kuryeru Codziennego» z dnia 12 kwietnia 1936 r.). 1936. Nr. 15. S. IV (227)–V (229).
20. Szymański W. 1996. Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. *Przegląd Archeologiczny*. T. 44. Wrocław, 1996. S. 75–116.
21. Tyniec A. Zbruczański posąg – więcej pytań niż odpowiedzi?. *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza: tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym: księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 373–380.
22. Zaborowski T. Pisma zebrane. (Danilewiczowa M. Opr.). Warszawa: Wydawnictwo Gabinetu Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1936. 626 s.